

מנדלי מוכר ספרים והרעיון הציוני

שנות ה־80 הראשונות הן שנות משבר ומפנה בקרב יהדות רוסיה. הפרעות של תחילת העשור גרמו לזירוז תהליכים ברחוב היהודי, הביאו רבים מן האינטליגנציה היהודית ליאוש מערכי ההשכלה, ויצרו קרקע נוחה לראשית צמיחת הרעיון הלאומי הטריטוריאלי. מקום מכריע בהתארגנות הפוליטית החדשה נטלה האינטליגנציה הספרותית בערי השדה ברוסיה, אשר פעלה לקידום ההגירה, תוך עקיפת ההנהגה היהודית המסורתית בפטרבורג.¹ אך חשובה יותר היתה יציאתה של האינטליגנציה הספרותית במעין "חזן נבואי", בדבר הפיתרון העתידי למצוקת היהודים, פיתרון שברוב המקרים היה שונה מדרכי הפיתרון שהוצעו למצוקת היהודים עד שנות ה־80. הסופרים היהודים במזרח אירופה פעלו מתוך הרגשת שליחות ואחריות לגורלו של העם היהודי. הם ראו את יעודו של הסופר היהודי לשמש כמעין נביא, שתפקידו להורות את דרך הישר, לזהות את "חטא הדור", להטיף לתיקונם ולהתוות את דרכו של העם לקראת עתיד טוב יותר.²

המשכילים היהודים במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה־19 פעלו בתוך מערכת תלת־לשונית.³ הם חיו בתוך סביבה דוברת ז'ארגון, כפי שנקראה היידיש במאה ה־19, אך שאפו להקנות להמונים את שפת המדינה, ככלי לשילובם בחברה, ועם זה הכירו בחשיבותה של העברית כשפת כתיבה המשמרת ערכים יהודיים עתיקים. בעיני המשכילים נחשבה היידיש, שפת הדיבור של ההמון היהודי, כספחת שצמחה ליהודים במשך שנות הגלות, הן משום הערבוב הרב של מרכיבים מלשונות שונות המצוי בה, והן משום העדר דקדוק מסודר.

בשנות ה־60 של המאה ה־19 החלו כמה משכילים להכיר ביכולתו של

1. על ראשיתן של התנועות הפוליטיות היהודיות ברוסיה בנות ה־80 של המאה ה־19 ראה י. פרנקל, *נבואה ופוליטיקה*, תל־אביב תשמ"ט, עמ' 65-157.
2. ראה מאמרו של אחד־העם: "כהן ונביא", כל כתבי אחד־העם, תל־אביב ירושלים תשי"ד (להלן: כל כתבי אחד־העם). עמ' צ-צב. וכן ראה במאמרו של י"ל פרץ "מה חסר לה לספרותינו", כל כתבי י"ל פרץ, כרך 8, תל־אביב תשכ"א, עמ' רפא.
3. ראה א' גוטמן, *צמיחת הזרמים החדשים בחברה היהודית בפולין כפי שהיא משתקפת בכתבי העת היהודיים בין השנים 1861-1881*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 36-39.

ה"ז'ארגון" לשמש כלי להפצת רעיונות ההשכלה. הכרה זו, לצד שיקולים נוספים – כמו למשל השיקול הכלכלי – הביאו את אלכסנדר צדרכובים, עורך המליץ, לצרף ב-1862 לעיתונו הוספה ביידיש, שנקראה קול מבשר.⁴ עד שנות ה-80 הופיעו בתחום המושב עיתונים ספורים בשפה זו, אך המודעות ליכולתה של השפה לשמש כלי להפצת ההשכלה התפתחה במעט, והמשכילים שהשתמשו בה כבר לא התביישו לחתום בשמם על חיבוריהם ביידיש, כפי שהיה בשנות ה-60.

יחסם של חוגים נרחבים בקרב "חובבי ציון" ברוסיה לשפה היידית היווה המשך לקו המשכילי הקודם, שראה את היידיש כספחת. החזרה לארץ האבות הייתה לגביהם גם חזרה לשפה העברית העתיקה, הן כשפת הדיבור והן כשפת הקריאה. מאידך גיסא התרחב חוג המשכילים שתמך בהמשך השכלת העם בשפה המובנת לו. בשנות ה-80 הגיעו הדברים לידי "ריב לשונות" בין תומכי העברית והיידיש.⁵ ויכוח שנמשך עד מלחמת העולם השנייה והסתיים עם השמדת הקיבוץ היהודי דובר היידיש במזרח אירופה, והמעבר לשימוש בשפת המדינה בקרב בני המהגרים היהודים בארצות תפוצתם.

מנדלי מוכר ספרים היה דמות מרכזית בחברה המשכילית היהודית ברוסיה ומקורב לאישים הבולטים בהתארגנות הפוליטית היהודית החדשה. כמי שהיה חלוץ בכתיבה ביידיש, יצא למען שפה זו ב"ריב הלשונות". מאמר זה מנסה לברר את יחסו של מנדלי לציונות ולבחון מה היה משקלה של שלילת היידיש בקרב הציונים במכלול הטיעונים שעמדו לנגד עיניו, בשעה שקבע את יחסו לתנועה הציונית.

א. תפיסת הלאומיות היהודית אצל מנדלי עד שנות ה-80

"בשנים הראשונות לעבודתו הספרותית היה שלום יעקב אברמוביץ 'משכיל' בכל דרכיו: משכיל בלשונו, משכיל בסגנונו, משכיל בשאיפותיו, משכיל בשיטתו, כלומר בדרך השפעתו על הקוראים.⁶ במעבר לכתיבה ביידיש בשנות ה-60 שינה מנדלי את השפה, את הסגנון ואת השיטה. השאיפה המשכילית נשארה בעינה.⁷ בפלייטון "מה נעשה", שמנדלי מפרסם מעל דפי המליץ בשנת 1878 הוא כותב:

בכל הפרקים של קורות בני ישראל נראה, כי ירדתם ועלייתם במדרגות השלמות, היו תלויות בטיב לשונם וספרותם, בכל זמן מהזמנים שעמד להם מושיע להיטיב מצבם,

4. ראה ח' שמרוק, ספרות יידיש – פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 261-293.

5. ראה לדוגמא את דעתו הנחרצת של אחד-העם נגד ה"ז'ארגון" במאמרו: "תחית הרוח", כל כתבי אחד-העם, עמ' קעט-קפ.

6. מובאה מתוך "פונקל, פרוש לסוסי של מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תש"ו, עמ' 5.

7. מנדלי התחיל לפרסם ביידיש את הסיפור "דאס קליינע מענטשעלע" בקול מבשר, ההוספה ביידיש לזמליץ (1864), עמ' 684-686.

התחיל תמיד בטהרת הלשון ובפעולות הספרות, שהיא האמצעי האחד והמיוחד לתקן מצב רוחני וגשמי.⁸ בסוף שנות ה-70, אפוא, נאמן מנדלי לגישתו המשכילית וחושב, שרק על ידי הספרות והלשון יהיה אפשר להיטיב את מצבו של העם. התגבשותן של המסגרות הלאומיות בבלקן והעיסוק בנושא הלאומיות בעיתונות העברית מביאים את מנדלי לדון בצורה ישירה במושג הלאומיות.⁹ במאמר "אהבה לאומית ותולדותיה", שפורסם אף הוא על דפי המליץ באותה שנה, הוא מנסח הגדרה כללית של לאומיות:

המאמר "אדם מדיני מטבעו" זה מחייב לו לאדם הרגשת אהבה לחיי החברה כמו שמחייב לו גם כן הרגשת ההכנעה לחברות המדינית. כל תכונה של חברת עם, אינה אלא קיבוץ אישים פרטיים והתחברותם לגוף שלם אחד כרי לפעול על ידי פעולות ומעשים רבים, שלא היו באפשרות לעשות מבלתי ההתחברות הכללית הזו. ואם אין שתי הרגשות הללו כאחת קיבוץ החברה ופעולה משותפת מנין? והרי על כרחך אתה אומר שקיום גוף החברה וגידולו הראוי, יצויר רק על ידי השתעבדות כל חלקיו והשתתפותם למעשה תפקידם בכח הרגשה פנימית, התובעת אותם על עסקי החברה. מהרגשה זאת נמשכת האהבה הלאומית (פאטריאטיזמוס) שהיא באמת אהבת עצמם (עגאיזמוס) של כל בני העם המעמדת עצמם חברתם.¹⁰

הגדרה זו, הלקוחה מספרו של ספנסר,¹¹ העמידה את הלאומיות על אינטרסים משותפים של קבוצת אנשים, שכל אחד מהם רוצה לקדם את ענייניו הפרטיים בצורה הטובה ביותר. היא אינה מדברת לא על לשון ולא על ארץ מסוימת שהקיבוץ הלאומי נזקק לה. במאמרו "אליך שר האלף"¹² מתאר מנדלי את המצב הפרוץ בסוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60, כאשר הוא והסופרים האחרים התחילו את עבודתם בתור סופרי השכלה:

אמנם ידעו הצופים בהם, כי תשועת ישראל היא לא הטבת מצבו הפנימי מלבד, והוא יחל גם לחסד לאומים, כי יחגו לו משפט צדק ואחוזה בתוכם. אבל בתקון עניניו והשלמות העצמית ראו את הצינוורות להשפעת הזכויות מחוץ, ואף אם תתמהמה על ידי פגעים וחולאי נפש רבים הנה סוף סוף תבוא.

בסוף שנות ה-70 מאמין מנדלי, שהיהודים צריכים להתאחד מתוך אינטרסים משותפים כדי לקדם את ענייניהם בדרך ההשכלה, דבר שיביא ממילא לשיפור במצבו המדיני של העם.

8. המליץ (1878), עמ' 33.

9. בין הגורמים שהביאו את מנדלי לעסוק בשאלת הלאומיות היהודית בסוף שנות ה-70 היה, כפי הנראה, מאמרו של סמולנסקין "עת-לטעת", שהדגיש במיוחד את חשיבות הלאומיות, ראה: "קלויזנר היסטוריה של הספרות העברית החדשה", כרך ו, ירושלים תש"י, עמ' 411.

10. המליץ (1878), עמ' 113.

11. ראה ה' ספנסר, 'יסודי תורת המידות, וארשה תרפ"ה, עמ' קצח-רנב.

12. המליץ (1884), עמ' 1691-1694 (להלן: אליך שר האלף), עמ' 1641-1694.

ב. יחסו של מגדלי לחיבת ציון

בתחילת שנות ה־80 מעתיק מגדלי את מקום מגוריו לאודיסה ומקבל בעזרת ידידו מנשה מרגליות (מרגוליס) את הנהלת תלמוד התורה המתוקן בעיר. העיר אודיסה ריכזה בשנות ה־80 קשת רחבה של משכילים יהודים, שעמדו במרכז החיים הפוליטיים היהודיים ברוסיה. כך לדוגמא פעל בעיר שמעון דובנוב הצעיר,¹³ שדגל באותן שנים ברוסיפיקציה קיצונית של החברה היהודית, לצדו משכיל מסוגו של מנשה מרגליות, שדגל בשילובם של היהודים בחברה הסובבת, תוך שימת דגש על שמירת ייחודם הלאומי.¹⁴ מלבדם פעלו באודיסה משכילים שדגלו בדעותיו של משה ליליינבלום, שתמך בהגירה לארץ־ישראל, וכאלה שדגלו בדעותיו של פינסקר, שתמך בהקמת מסגרת יהודית עצמאית לאו דווקא בארץ־ישראל.¹⁵ באותה תקופה של תחילת התגבשות המסגרות הפוליטיות בקרב היהודים במזרח אירופה קשה עדיין להצביע על מסגרות ברורות ולשבץ בהן אישים. לדוגמה, מנשה מרגוליס, שתמך כאמור בשילובם של היהודים בחברה הרוסית, היה חבר באגודת "חובבי ציון" בשנות ה־80, וגם לאחר שפרש מהאגודה תמך בהגירה יהודית לארץ־ישראל.

מגדלי, שבשנות ה־80 כבר היה דמות ידועה, תפס מיד עם הגיעו לאודיסה מקום של כבוד בקרב המשכילים, והיה וותף בוויכוחים הרבים בדרך להתגבשותם של הזרמים השונים. הפרעות של תחילת שנות ה־80 השפיעו אף עליו בצורה קשה, והוא לא יכול להישאר אדיש לנוכח המצוקה היהודית.¹⁶ במסגרת זו אפשר להבין את עיסוקו בספרו של פינסקר, *אוטואמנציפציה*.

א סגולה צו די יידישע צרות

בסוף שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80 של המאה ה־19 עסק מגדלי בעיקר בהוצאת לוחות שנה ביידיש.¹⁷ בלוח משנת תרמ"ה פרסם תרגום עיבוד לחוברת *אוטואמנציפציה של יהודה ליב פינסקר*.¹⁸ הוא קרא לחיבורו "א סגולה צו די

13. על יחסו של דובנוב לתנועת חיבת ציון ראה י' קלויזנר, *כרטי ציון*, ירושלים תשל"ח, עמ' 304-320.

14. על מנשה מרגליות ומשכילי אודיסה בתקופת חיבת ציון ראה P.W. Shaw, *The Odessa Jewish community, 1885-1900: An Institutional History*, Thesis submitted for the degree Doctor of philosophy in the Hebrew University, Jerusalem 1988, pp. 200-225.

15. על ליליינבלום ופינסקר ויחסם לשאלת ההגירה ראה ש' אביניר, *הרעיון הציוני לגנוזי*, תל־אביב 1985, עמ' 80-99.

16. על השפעת הפרעות על מגדלי ראה בהקדמתו של מגדלי ל"דער פרייוויו" בתוך אלע ווערק פון מענדעלע מוכר ספרים, ניו־יורק 1920 (להלן: אלע ווערק), כרך 6. וכן סוף המעשה בסיפור "בעמק הבכא", כל כתבי מגדלי מוכר ספרים, תל־אביב תשכ"ו (להלן: כל כתבי), עמ' רמו.

17. ראה, מ' שאלייט, *לוחות אין אונזער ליטעראטור*, וילנה 1929 (להלן: שאלייט), עמ' 17-3.

18. ש"י אברמוביץ, *דער ניצליכער קאלענדאר פאר די רוסישע יודען*, אודיסה תרמ"ה.

"ידישע צרות" וצירף לתרגומו הקדמה קצרה, שנועדה להציג את החיבור ואת הנסיבות שבו נכתב.¹⁹

בהקדמה זו הוא כותב, כי בשעה זאת של פרעות ורדיפות, כאשר הציבור היהודי מלקק את פצעיו, זקוק היהודי לרופא שיעזור לו במצבו הקשה. אבל דווקא בזמן קשה צצים כל מיני רופאים שמדברים בשפת "בויבעריק וטאטאריש" ורוצים לרפא דרך הסיטרא אחרא. רופאים אחרים נתלים בעניין הקדושה ורוצים להמציא רפואה דרך "יהי רצונם" קדושים, שייאמרו מאה פעמים ביום. ויש כאלה שמצווים בעצת האלוהים ללכת בעיניים עצומות, בקיבה וכיסים ריקים ולמדוד שדה שם במערת המכפלה.²⁰

מנדלי טוען, שאותם רופאים, ואפילו כוונתם טובה, עלולים לגרום יותר נזק מאשר תועלת. לפיכך החליט לעסוק רק בספר אחד מתוך ספרי העצות המצויים בשוק; ספר שנכתב בשפה הגרמנית, בשפתו של העם, אשר ככל שגדולה החוכמה והאנושיות של המלומדים הגדולים שלו, כן גם גדולה הטיפשות והרשעות של הנבערים שבו. מחבר הספר הזה מדבר בנימוס ואינו משתמש במלים קשות אפילו כלפי שונאי ישראל, אדרבא, הוא אפילו מלמד עליהם זכות ומראה, שהשנאה נמצאת בטבע האנושי. מי שקורא את הספר מרגיש, שדברי המוסר של המחבר אל עמו יוצאים מהלב ויכולים לשבור אפילו לב קשה כאבן.

מה בין *אוטואמנציפציה* של פינסקר ל"סגולה" של מנדלי מנדלי אינו מתרגם ישירות את חיבורו של פינסקר, אלא מעבד אותו לשפה עממית יותר, שתתאים לקהל הקוראים ביידיש, שקנו את הלוחות בעיקר כדי להשתמש בלוח השנה עצמו ונספחיו, ולא דווקא כדי לקרוא את התוספות הספרותיות שבו.²¹ כבר בשינוי השם יש כדי להצביע על אופיו של העיבוד. הוא מחליף את השם המסובך בשפה הגרמנית, שבוודאי לא היה מובן לקהל קוראיו, לשם פשוט, שכל דובר יידיש יכול להבינו. גם במהלך ההרצאה כולה הוא משתמש בביטויים ובמונחים משפת הדיבור, ועל ידי זה הוא עושה אותה שווה לכל נפש, ולא חוברת המיועדת למשכילים בלבד.

אפשר לקבל רושם על אופיו של התרגום-עיבוד כבר מהשוואת השורות הראשונות של הטקסט.²² ה"סגולה" של מנדלי:²³

פון אייביקע יארן ביז אויף היינטיקן טאג דולט זיך א גאנצע וועלט מענטשן דעם קאפ מיט א שטארק אלטע רעטעניש, אלץ מכח יידן. און הגם דאס איז פאר זייערער ציין

19. "א סגולה צו די יידישע צרות", אלע ווערק, כרך 8, עמ' 3.
20. מנדלי מותח ביקורת על הרעיונות השונים לפיתרון "בעיית היהודים". מדידת קברים – מנהג יהודי במזרח אירופה, והביקורת היא על חובבי ציון; כלומר, ללכת לארץ-ישראל כדי לבצע פעולה של בטלנות.
21. הלוחות כללו מלבד לוח השנה עצמו גם עצות בענייני מסחר, מחירי נסיעה ברכבת ועוד.
22. השוואה בין נוסח המקור והעיבוד של מנדלי *אוטואמנציפציה* ראה, ג' מייזיל, דאס *מענדעלע בוך*, ניו-יורק 1959, עמ' 477-479.
23. "א סגולה צו די יידישע צרות", אלע ווערק, כרך 8, עמ' 3.

שווער איינצווייסיג ווי תרגום, דאר ווערט מען עד היום נישט מיד צו ברעכן זיך דרויף דעם מוח. די מעשה דערפון איז, ווייל דאס איז נישט ווי לערנען עפעס א הארב שטיקל, וואס איז גלאט אזוי זיך, נאר איוף א בעלנות, כדי צו טרעפן דערפון דעם פשט, אלא וואס דען, דאס קומט טאג-טעגלעך פאר פשוט אין דעם לעבן, עס זעצט אין קאפ און שרייט: געוואלד א ענטפער, א עק, א סוף לאז עס האבן!

נאך אונזער חות דעת ליגט דאס גאנצע פינטעלע פון דער שווערער הלכה אט דרינען: די יידישע קינדער זענען צווישן די אלע אומות העולם עפעס אזא מין ווילדערעמדער טייל, ווס קיינער פון זיי קען אים נישט פארדיינען, ווערן מיט אים איין ייב און לעבן און דעריבער טאקי קען אים אויך קיינער נישט ליידן.

[תרגומו של אחד-העם מהמקור בגרמנית:²⁴

חידת עולמים זו שנקראה שאלת-היהודים עדיין מזעזעת את הרוחות גם בימינו כבימים מקדם. משוללת פתרון, כשאלת ריבוע העגול, עומדת היא, בהבדל מזו, עוד עד עתה בשורה הראשונה של שאלות היום. סבת הדבר היא, כי השאלה הזאת אינה ענין לעיון בלבד, אלא החיים בפועל הם כאילו מחדשים נעוריה יום יום ודורשים בחזקה למצוא לה פתרון ולפי השקפתנו, גרעינה העיקרי של השאלה הוא זה: היהודים הם, לאמתו של דבר, יסוד נבדל במינו בקרב העמים שביניהם הם חיים, יסוד שאינו מוכשר להבלע בעצמותיה של שום אומה, ומתוך כך אין שום אומה יכולה לשאתו בקרבה במנוחה].

מנדלי משכתב את הטקסט הגרמני המקורי ומשתדל לפשט אותו. לדוגמה, במקום "שאלת ריבוע העיגול" – מונח שקורא לא-מלומד לא היה מבין – הוא מביא שאלה מתחום עולם האסוציאציות היהודי: שאלה אשר לשיניים קשה לנגוס בה, כמו ה"תרגום".²⁵ את המשפט, "כי השאלה הזאת אינה לעיון בלבד, אלא החיים בפועל מחדשים את נעוריה יום יום ודורשים בחזקה למצוא לה פיתרון", הוא מתרגם כך:

המעשה לכן הוא לא סתם כך, על מנת ללכן איזו סוגיה קשה, סתם למען החשק, על מנת להבין את הפשט, אלא למה כן? הדבר הזה בא יום יום כדבר רגיל בחיים, זה יושב בראש וצועק: הצילו, פיתרון, תשובה, מתי כל זה ייגמר?

מנדלי שומר אומנם על רוח הדברים של המקור, ובכל זאת השוני הוא גדול; הוא מעבד את ההרצאה היבשה שבמקור ליצירה ספרותית על ידי חזרות לשוניות והעברה ללשון הדיבור.

אולם מסתבר שהוא שומר פחות או יותר על נאמנות לטקסט המקורי רק בשלב שבו מציג פינסקר את מצבו הירוד של העם היהודי בזמנו ומנתח את הסיבות שגרמו לכך. אך כאשר פינסקר עובר לשלב הצעת הפיתרון, הוא מרשה

24. תרגום מילולי של אחד-העם ראה כל כתבי אחד העם, עמ' תקו.

25. מנהג לקרוא את פרשת השבוע בשבת "שניים מקרא ואחד תרגום". ליהודי הפשוט, שספק רב אם הבין את קריאת התורה כעברית, היתה המשימה לקרוא את התרגום הארמי בבחינת לגרום חצץ בשיניים, כך שהמלה "תרגום" בידיד הפכה לשם נרדף לשפה קשה ולא מובנת.

לעצמו לקשר בצורה משמעותית בטקסט, ומסתפק במסירת הרעיון המרכזי בלבד. ואילו חלקו האחרון של החיבור, שבו עוסק פינסקר במוסדות שעתידים לקום כדי להגשים את רעיון המדינה, ובפעולות שהם צריכים לבצע, חסר לגמרי בעיבורו של מנדלי.

הצנזורה²⁶

השינויים הרבים נבעו לא רק מאופיו וממגמתו של התרגום ליידיש, אלא היו גם תוצאה מהפעולה החריפה של הצנזורה. פינסקר עצמו נאלץ להדפיס את חיבורו כברלין, משום שלא יכול לקבל אישור להדפיסו ברוסיה. לא רק החוכרת המקורית היתה אסורה לפרסום ברוסיה, אלא אף כתבי-העת שבהם נתפרסם תוכנה או חלקים ממנו נאסרו להפצה ברוסיה. התרגום העברי לחוכרת שהופיע בהמגיד צונור בצורה קשה. הצנזור התעקש לקרוא לחיבור "תשועת ישראל" במקום השם "חירות עצמית", שיועד לו מלכתחילה. לבסוף פורסם החיבור המצונזר תחת השם "אם אין אני לי מי לי", וחלקו האחרון לא הודפס כלל. ש"ל ציטרון מספר, שפעולת הצנזור על ה"סגולה" של מנדלי היתה הרבה יותר חריפה, ורוקנה כמעט את החיבור מתוכנו המקורי.²⁷

חשיבות התרגום

על הצורך בתרגום יידי לאוטואמנציפציה למדים אנו ממכתב ששלח ד"ר ימפולסקי מהעיר לאוסטוב לד"ר פינסקר במרס 1884.²⁸ במכתבו כותב ימפולסקי, שהעבודה החשובה של תרגום האוטואמנציפציה ליידיש, כדי שהרעיונות החדשים יוכלו לחזור אל ההמונים, עדיין לא נעשתה. הוא טוען, שלעומת 60 עותקים בעברית שהוא יכול להפיץ בעיר, יכול היה להפיץ לכל הפחות 600 עותקים ביידיש, וכי יהודים פשוטים צרים עליו בבקשות לחומר מסוג זה ביידיש.

ברור של"סגולה" של מנדלי היתה תפוצה הרבה יותר משמעותית מאשר לחוכרת המקורית או לתרגום לעברית. במכתב ששלח פינסקר בסוף ינואר 1884 לד"ר רילף, הוא כותב: "מר אברמוביץ הקריא לפני כימים האלה תרגום מוצלח מאוד של AE שלי ליידיש, התרגום יופיע כהוספה ללוח שנתי ב-10000 עותקים".²⁹

המספר הנקוב במכתב נראה סביר, אף כי אין לנו נתונים מדויקים בכמה עותקים הודפסו הנציליכעז קאלענדאר של מנדלי לשנת תרמ"ה. נתונים על לוחות דומים מאותה תקופה, כמו לרוגמא הלוחות של י"י לינצקי, מלמדים על

26. על הצנזורה לאוטואמנציפציה ראה "הרפתקאותיה של האבטואמנציפציה" בתוך: ש"ל ציטרון, אנשים וסופרים, וילנה, חסר שנת הוצאה, עמ' 57-61.

27. עמ' 61.

28. המכתב פורסם בתוך א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיי ציון וארץ ישראל, ההדירה ש' לסקוב, ב, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 336-337.

29. המכתב פורסם בתוך ש' בינאלי (עורך), ספר הציונות, ב, תל-אביב תש"ד, עמ' 230.

מספר עותקים דומה.³⁰

לבד מניצליכעאר קאלענדאר הודפסה ה"סגולה" בחוברת נפרדת פעמיים עד שנת 1900, ופעם אחת בתוך הידישער פאלקס-קאלענדער לשנת תרנ"ט של גרשום בדר. ברור איפוא שתפוצתו של החיבור בידיש היתה גדולה לאין ערוך מהתרגומים לשפות אחרות, והדבר תרם להפצת רעיונותיהם של חובבי ציון בקרב חוגים רחבים בציבור היהודי.

יחסו של מנדלי לאוטואמנציפציה

לא ברור לנו אם מנדלי כתב את ה"סגולה" בעקבות בקשה מפורשת של פינסקר, או מתוך יוזמה אישית שלו. ברור שמנדלי חיבב מאוד את פינסקר, ובהקדמה ל"סגולה" הוא מספר, שחיבורו נכתב מעומק הלב. בסיפורו "בימי הרעש" מתאר מנדלי את פינסקר בצבעים חמים בדמותו של הקרליני.

מנדלי עסק בתרגום האוטואמנציפציה כפי הנראה ב-1883 או לכל המאוחר בתחילת 1884. יחסו לחיבת ציון באותן שנים לא היה אוהד. גרשום בדר מספר, שכאשר רצה להדפיס את ה"סגולה" בלוח משנת 1899, ביקש להכניס בתרגום שינויים בהתאם לדעותיו של פינסקר, אשר הפך בינתיים מטריטוריאליסט לתומך במדינה יהודית דווקא בארץ-ישראל.³¹ בדר שלח למנדלי את הנוסח המתוקן, והוא הסכים לכל השינויים, אולם בשלב מאוחר יותר כתב לו, שהוא מתחרט על מתן הרשות לשינויים.³² כמו כן כתב, שהוא אינו תומך ברעיונות האוטואמנציפציה, ודרש מכדר להשמיד את המכתב, משום שלא רצה שדעותיו אלו יפורסמו בציבור.

למרות האמור לעיל, נראה שמנדלי העריך לפחות את ניתוחו של פינסקר במה שנוגע להיווצרות הבעיה היהודית ולמצבו הירוד של העם בגלות. תיאור זה הרי דומה או מושפע מתיאוריו של מנדלי ב"סוסתי".³³ בהקדמה ל"סגולה" כותב מנדלי, שהחיבור כולל כל מה שמכילים ספרים רבים מאותו סוג, והקריאה בו כמוה כקריאה בכל הספרים האחרים. אולם נראה שהוא לא היה עוסק בנושא לולא היה מוצא בו ענין אישי, ולא היה נכנס לנושא פוליטי טעון כזה לולא ראה את הנחיצות הציבורית לכך.

30. ראה, שאליט, עמ' 57-58.

31. ראה ג' באדער, "מענדעלע און דער יידישער פאלקס-קאלענדאר", ייווא בלעטער, מס' 20, ניריורק 1942, עמ' 318-319.

32. למרות התנגדותו של מנדלי פורסמה ה"סגולה" בידישער פאלקס-קאלענדאר, למברג תרנ"ט, עמ' 49-64. נוסח ה"סגולה" בלוח של באדר כמעט זהה לנוסח שפורסם ב-1884, חסרים רק הקטעים שמדברים במציאת מקלט ליהודים בכל מקום שהוא, ובאדר מזכיר רק את האפשרות של מקלט ליהודים בארץ-ישראל.

33. השווה לדוגמא בין התיאור של מנדלי ב"סוסתי" – כל זמן שהסוסה נאנחת זהו סימן טוב לכך שהיא עדיין חיה ומרגישה (כל כתבי, עמ' שיג) – לבין תיאור החולה שלא רוצה לאכול ולשתות אצל פינסקר (כל כתבי אחר-העם, עמ' תק"ז).

אליך שר האלף
את הפלייטון "אליך שר האלף" פרסם מנדלי לכבוד הוצאת גליון האלף של
המליץ בסוף שנת 1884, לאחר שסיים את עיבודו לאוטואמנציפציה. המאמר
שופך אור על דעותיו בשנות הראשית של חיבת ציון.
הפלייטון נפתח בשאלה: "הלנו אתה אם לצרינו?" ישאלני המליץ בראותו
פתאום והנה אי"ש³⁴ עומד כנגדו ועט כחרב שלופה בידו [...] ומנדלי עונה:
"לא נסתי, גם לא שתקתי וגם לא שלותי כאשר אדוני מדבר [...] והמשכילים
יבינו אז מי בעל חלומות ומי זכר בריתו לעמו ושבועתו לדגל ההשכלה, וכי יש
עת אשר דומיה תהיל." והוא ממשיך:

מליצי רעי! הנה נא מצאתי חן בעיניך להכירני ולתת לי מהלכים בין העומדים האלה
לפניך ואני מזור להם וגם הם זרו לי, כי לא מחשבותי מחשבותיהם ולא דרכיהם דרכי
ולא נשמע איש שפת רעהו, והן לא יהיה, כי אתי תלין משונתי, הם בחורי חמד כולם
ורוח חדשה בקרבם ועלי אבד כלת. אבל בזאת לא יחשך כאבי ממראה עיני, כי בודד אני
בתוך העדה הזאת. בעת אשר יחדו וימתיקו סוד ועל שיבת ציון ידברו נפלאות, הנני
עומד גלמוד בתמהון לבב ובקהלם לא יחד כבודי.

בהמשך הפלייטון כותב מנדלי:

קומי צאי מתוך ההפכה! אלי דבר יגונב מבני עליה, הפותחים את פיהם ומקפצים
ומכרכרים בכל עוז.
אנא נצא? ואיך נצא? אצעק ממעמקים, מנהמת ליבי, אם רבו משוכותינו, האם עוד לא
לקחנו מוסר להביא לבב חכמה ועוד קטטות ודברי ריבות בשערינו: אם עמידתנו דלים
ורקים איננו מזוינים בכל הכשרונות הנחוצים ולא נצלח למאומה כעץ ההוא, אשר שתי
קצותיו אכלה אש ותוכו נחר.

ועוד הוא כותב שם:

בינו נא אותי, אדבר תחנונים, בינו נא בדברי ותראו כי אוהב עמי אני כמוכם וכבקשתכם
אבקשה גם אני טוב לישראל, ונבדלנו רק בדרכינו. אהבתי לעמי אינה כאהבת אם פתיות
אשר תחת לפקד כשבט פשע בנה ובדבר מוסר עונו, תהללהו ברוב לקחה וחלק שפתיה
תדיחהו ובקשתי אף היא איננה אך דברי שפתיים ואינני תולה אותה על בלימה, ואמנם
רוצה אני בהצלחת עמי על ידי כשרון המעשה, על ידי מאמצי כוחו ותחית רוחו. למען
יחיל טובו וכירח יכון עולם על מוסדות נאמנים. לכן עליכם אוהבי עצמו להעיר ולעורר
אותו לתשובה ולמעשים טובים, כי אך כזאת לבד גאולה תהיה לו.
ובא לציון גואל גם ללא שבי פשע ביעקב! ירעימו עלי בני עליה, ואתה החרש ושים ידך
על פיך!

בפלייטון זה מציג מנדלי דעה ברורה, הממשיכה לתמוך בערכי ההשכלה לשם

34. אי"ש - אברמוביץ יעקב שלום. בפלייטון מכון מנדלי את חציו באופן אישי גם אל
ארי"ו (אלכסנדר צרובים), עורך המליץ שהפך להיות חובב ציון. ארי"ו לא הרגיש בעוקץ
של הדברים והדפיס את הפלייטון, ואחר הצטער על מעשהו זה, ראה י' קלויזנר,
מקאטוביץ עד כאל, כרך ג' ירושלים תשכ"ה, עמ' 382).

בניית בסיס לקראת גאולת העם. לדעתו, הפעולה הראשונה הנחוצה לעם היא המשך ההשכלה, לפני שמדברים על הגירה לארץ אחרת כלשהי, וזאת משום שהעם איננו מוכשר עדיין לחיים עצמאיים. נראה איפוא, שאף שהפרעות בשנות ה-80 עוררו בו יאוש בגלל מצבו הקשה של ההמון היהודי, בכל זאת לא התייאש מערכי ההשכלה, והוא קורא לדבוק בערכים אלו כדרך הבטוחה להטבת מצבו של ההמון היהודי.

ג. הסיפורים הקצרים בשנות ה-90

בתחילת שנות ה-90 עסק מנדלי בעיקר בכתיבה בעברית.³⁵ הסיבה העיקרית למעבר זה היתה ככל הנראה סיבה מעשית. לאחר שנפסקה הוצאתם של הקבצים הספרותיים "ידישע פאלקס-ביבליאטעק בידי שלום-עליכם, לא נותר כמעט, באותן שנים, מקום שבו אפשר היה לפרסם בידיש.³⁶ סביר להניח שמנדלי גם הושפע מחבריו הסופרים הכותבים עברית, שחיו באותו זמן באודיסה, וניסה להראות שעדיין יש בכוחו ליצור בעברית. סיבה נוספת קשורה בוודאי להשתתפותו בחוג ספרותי של משכילים באודיסה, ולוויכוחים הסוערים שהתנהלו שם סביב שאלת הלאומיות היהודית וארץ-ישראל.³⁷ בתקופה זו מפרסם מנדלי את הסיפורים "בימי הרעש",³⁸ "בישיבה של מעלה וכישיבה של מטה"³⁹ ועוד – סיפורים שבהם הוא עוסק בהלכי הרוח שרווחו באותן שנים בשאלת הרעיון הלאומי, ובהם הוא מביע את דעתו בשאלות אלו.

"בימי הרעש"

סיפור זה משמש למנדלי כמה להצגת דעותיו בקשר לחיבת ציון. סיפור המסגרת מתרחש כאשר מנדלי וחברו ליב המלמד עוזבים את קבציאל בימי הרעש ושמים פעמיהם לעיר שיחור, במטרה להגר לארץ-ישראל.⁴⁰ את דמותו של ליב מלמד מצייר מנדלי בסיפור בדמות היהודי המאמין התמים, המתלהב מרעיון העלייה לארץ-ישראל, אך אינו תופס את הבעייתיות הכרוכה בו. לעומתו מייצג מנדלי דמות של יהודי, שבתחילה נתפס לרעיון העלייה בהתלהבות, אך בהמשך

35. מנדלי חוזר לעברית כאשר הוא מתחיל לפרסם בתרמ"ו את הסיפור "בסתר רעם" בעיתון היום.

36. ראה ש' רובנאוו, פון זארגאן ביו יידיש, וילנה 1929 (להלן: רובנאוו), עמ' 45.

37. ראה י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, (להלן: קלוזנר), עמ' 385; רובנאוו, עמ' 111.

38. פורסם לראשונה אצל אחד-העם, (עורך), פרדס, ספר ב, תרנ"ד עמ' 31-59.

39. "בישיבה של מעלה", לוח אחיאסף, שנה ב (תרנ"ד), עמ' 33-38.

"בישיבה של מטה", לוח אחיאסף, שנה ג (תרנ"ה), עמ' 39-88.

40. העיר שיחור היא אודיסה, ראה: ח' יונס, הטופונומיה ביצירתו של ש"י אברמוביץ, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית (להלן: הטיפונומיה), עמ' 88.

הסיפור הוא מתמלא ספקות וחרדות לגבי עויבת תחום המושב וההגירה לארץ-ישראל, או לכל מקום אחר. במסגרת זאת מבקר מנדלי פעמיים אצל ה"קרליני", הלא הוא ד"ר פינסקר,⁴¹ ושניהם מגיעים למסקנה, שלייהודי זקן כמו מנדלי מוטב לפעול למען עמו כמוכר ספרים במקום מגוריו ולא להגר לשום מקום אחר.

ויתרוצצו

בסיפור "בימי הרעש" מבטא מנדלי את המאבק הפנימי שמתחולל בו בקשר לרעיונות החדשים של חיבת ציון:

פעמים הרבה היני מרגיש בי, שבעצמי איני אלא שני מנדלים, כרוכים כתאומים ביחד, כל אחד הוא בריה בפני עצמו ודר עם כן-זוגו בגויה אחת, והם משונים בדעותיהם, מנצחים ומקנטרים זה את זה תמיד: כשזה בוכה – שכנגדו שוחק, ומה שאחד משבח – חברו מגנה...

בזמן שתכפו הצרות ודחקה השעה בקבציאל היה מנדלי השוטה נהוג שררה ודן יחיד, כאחד מהגבאים בחודשו. הוא נתן דעתו לענין הקולנויות ויצר לו בדמיונו חיים חדשים לעת זקנה, ככלות כחי: הוא קפץ ומכר את סוסי ומאס בעסק הספרים, נעשה שותף לרבי ליב המלמד והפליג עמו למדינת-הים, לבקש את מזלו, ולא היה מסופק אפילו רגע אחד, שבכח ידו של השם יתברך ובממונם של ישראל ימצא לו מנוחה נכונה. אבל עכשיו בק"ק שיחור, עלה לגדולה מנדלי הפקח.

והתחיל מטפח על פניו של מנדלי השוטה, לפרש לו בפרוטרוט כל פשעיו, והיה מכעיס ובא עליו בקושיותיו: יהודי רצון ותשכח שכמותך, איך מלאו לכו להקנות לעצמו אפילו במחשבה דברים אלו, שאינם לפי כחו ולפי ימי חייו? וזקן אחרי בלותו, אין הוא מיליד עצמו וחוזר לימי נעוריו? לאן אתה הולך?... ולא עוד שאתה מפסיד בזה לאחרים, שהם כדאים לצדקה זו והגונים לכך יותר ממך? עצל, למה תשכב בבטלה, ומה לך פה באכסניא?... ויתרוצצו שני המנדלים בקרבי, והיו מקרקרים ומקרים ומסרטים זה את זה כתרנגולים, וקולם הולך ומזעזע את מוחי.⁴²

אכן, מנדלי התלבט והתחבט, ושני המנדלים משכו אותו לכאן ולכאן. דובנוב מספר, בדבריו על החוג הספרותי שהתקיים באודיסה בין השנים 1891-1894, בהשתתפותם של מנדלי, רבניצקי, דובנוב ואחרים. מנדלי היה היחיד מכל המשתתפים שלא היה שייך לשום מפלגה או תכנית, וגם –

בכל הקשור להשתיכות חברתית או פוליטית, היה גם בטבעו "פרוע". היו לו מצבי רוח, סימפסיות ואנטיפסיות, אבל לא עקרונות מוצקים. ומצבי הרוח היו לעתים קרובות

41. הזיהוי של הקרליני עם פינסקר נובע הן בגלל שקרלין היא חלק מהעיר פינסק, והן בגלל הדברים שמנדלי שם בפיו של הקרליני, שהם בעצם דבריו של פינסקר באוטואמנציפציה, השווה "בימי הרעש", כל כתבי מנדלי, עמ' תטז, "עם אוטואמנציפציה", כל כתבי אחר העם, עמ' תק"ח.

42. "בימי הרעש", כל כתבי, עמ' תיג-תיד. מוטיב ה"ויתרוצצו" מופיע גם בסיפור "בימים ההם", כל כתבי, עמ' רנת.

קשורים עם רשמיו הסובייקטיביים האישיים, למשל, יחסו לאיש זה או אחר, או יחסו ליושב ראש של מפלגה זו או אחרת.⁴³

בהמשך דבריו על חוסר ההחלטיות של מנדלי בנקיטת עמדה בנושאים חברתיים ופוליטיים, מתאר דובנוב את יחסו לחיבת ציון. מצד אחד רחש סיפטיה לרעיון יישוב ארץ-ישראל, ובאופן אישי העריך מאוד את ד"ר פינסקר, שהיה אחד ממנהיגי החברה. מאידך גיסא לא יכול לוותר על החברות הישנה עם מנשה מרגליות, משכיל מחוג בית המדרש לרבים בז'יטומיר, ומי שהיה חבר בחברת מפיצי ההשכלה ותמך בפעולה לקידום זכויות היהודים ברוסיה.⁴⁴ הגם שהתנגד באותן שנים בצורה נמרצת להתבוללות, הוא לא הצליח לשלב את עצמו בשום מסגרת של זרם לאומי שעסקה במלחמה בהתבוללות.⁴⁵

יהודים עם חכמות ויהודים ללא חכמות הסיפור "בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה" משמש במה לסקירה מקיפה של הדעות ברחוב היהודי בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת. מסופר בו על הפרעות בעיר באר-שבט,⁴⁶ שבמהלכן נקלעת קבוצת יהודים "לישיבה של מעלה" בעליית הגג. מלבד מנדלי נמצאים בעלייה גם אליהו, סרסור מליטא, רבי שמשון, מי שמייצג את מסורת ישראל סבא, אלברט, יהודי מתבולל שאינו שומר תורה ומצוות ומכנה את עצמו לאומי, ועוד שני סוחרים יהודיים – ר' שמואל הקטן ור' יעקב, הטרודים בבעיות פרנסה. תוך כדי השהות בעליית הגג נוצרת אחווה ורעות בין כל יושביה, וכולם כאחד אוכלים מן השומים ומן הבצלים. בהמשך הסיפור שוהה מנדלי במלון. אל חדרו שם מצטרפים ר' ישראל, יהודי שומר תורה ומצוות, ובן-ציון, צעיר הדוגל ברעיונות של חיבת ציון. מתעורר ויכוח בין השניים, אליו מצטרפים עוד שני יהודים לאומיים בעלי דעות שונות. מנדלי אינו יכול לגבש דעה ברורה, והוא מחזק את ידי כל הצדדים. בחלק האחרון של הסיפור נזקק מנדלי לעזרה כספית, והוא נזכר בידידיו "מישיבה של מעלה", ר' שמשון ואלברט, והולך לבקש מהם עזרה. מנדלי מתקבל אצל שניהם ביחס של בוז וזלזול ואינו משיג את מבוקשו. סצינת הסיום מתרחשת בתחנת הרכבת, כאשר מנדלי נוסע חזרה לביתו. בתחנה מתעורר ריב בין ר' שמשון ואלברט, ושניהם מנסים לגייס את מנדלי כדי להעיד על טיבם. מנדלי מסתייג משניהם, ואז הוא נפגש בשמחה רבה עם שני מידועיו האחרים מעליית הגג, שמואל הקטן ור' יעקב.

בסיפור זה מוארים באור חיובי של ממש רק שמואל הקטן ור' יעקב, היהודים הפשוטים, הטרודים בעמל הפרנסה. השניים גם אינם מייצגים שום דעה מקשת הדעות המוצגות בסיפור לגבי מצב היהודים, ואף אינם מתייחסים אליהן. מנדלי אומנם אינו מגנה את הדמויות האחרות שבסיפור, אך סימפטיה אמיתית הוא

43. דובנאוו, עמ' 107-109. עדות דומה אף בעמ' 104.

44. ראה: קלוזנר, עמ' 422.

45. דובנאוו, עמ' 109-110.

46. באר-שבט היא וארשה, ראה: הטופונימיה, עמ' 82.

מגלה רק כלפי שמואל הקטן ור' יעקב. ואכן, ביצירתו הופך היהודי הפשוט, או בלשונו, ה"יהודי בלא חכמות" לנושא הרגל. בסיפור הזה מתוארת דמותו של פייבוש, אביו של אלברט, כ"יהודי בלא חכמות":

אני איני יודע אלא שיהודים קרויים "יהודים" ולא יותר. פייבוש אביו קיים תרי"ג מצוות וכל מנהגי ישראל: "תיקון חצות" וצומות ואכילת ביצה מגולגלת באפר, בערב חשעה באב, היה בוכה ומקונן קינות על חורבן בית-המקדש, והיה יהודי בלא חכמות ולא המצאות, יהודי כפשוטו וכמשמעו בלא כל כנויים ודברי מליצה.⁴⁷

באותו סיפור אפילו ראש הפולנים דורש בשבחו של היהודי הפשוט. לאחר שהוא רואה בתחנת הרכבת את הריב בין ר' שמעון ואלברט, הוא אומר:

ארוני! אהבתי את היהודים הפשוטים מבני העם, שהם באמונתם יחיו ומקיימים חובותיהם למקום בתמים, כמו שנצטוו, ואין ברוחם רמיה. ואת המתפולנים בהם שנאתי, שהם מואסים את עצמם, מתביישים במולדתם וביהדותם, מחפשים בכל מה שאפשר ומשתדלים להרמות בכל מעשיהם לבני עם אחר, שלא יודע בגויים, כי ממעי-יהודה יצאו.⁴⁸

בסיפור "בימי הרעש" מתאר מנדלי את רבי ליב כיהודי פשוט, "בלא חכמות":

אמונה סמויה ובטחון עומדים לו ליהודי הנעלב בשעת דחקו, כסם זה המפיל שנה על החולה, שלא ירגיש כשחותכין לו המכה באיזמל, ואם לאו, הצער הרבה מאד וגדול הכאב מנשוא. כמדומה, אין בכל העולם בריה אומללה יותר מיהודים מתחכמים. הם מרגישים חטוורת על גב חוטמם ומתביישים בפני עצמם, ושאלת מה הבריות אומרים עליהם – היא היתוש, שמנקר במוחם תמיד. ידוה הלב לראות איך יוסי מכה את יוסי ומכריח אותו להיות כופר בעצמו, להתודע ולהגלות בצורה אחרת. אמנם כן הוא, גורל ליב המלמד יפה מגורלם. הוא מתומו הולך לו, כפוף ונכנע, ואינו מרגיש כלל, שבעל חטוורת הוא, מקיים את היהדות כהלכתה וסומך עצמו על ניסים.⁴⁹

קלוזנר מספר בזיכרונותיו שבביקורו אצל מנדלי בתחילת שנות ה-90, הראה לו מאמר ביכורים שלו, שבו ניסה להוכיח ש"ל גורדון היה חובב ציון, אלא שהסתיר זאת מפני הריאקציה.⁵⁰ תגובתו של מנדלי היתה, שצריך לעזוב את ההתפלפלות הזאת. לגביו יש רק שני סוגים של יהודים – יהודים עם חוכמות ויהודים ללא חוכמות. רעיון גאולת העם של חיבת ציון מקובל עליו, אלא שגם בתוך חובבי ציון התרכו יהודים עם חוכמות, והם שנדחים, ולא הרעיון עצמו. עיצוב היהודי הפשוט, ה"יהודי בלא חוכמות", כדמות החיובית בסיפור

47. כל כתבי, עמ' תכב.

48. שם, עמ' תמב.

49. שם, עמ' תיב.

50. י' קלוזנר, *יוצרים ובונים*, ירושלים תרפ"ט (להלן: *יוצרים ובונים*), עמ' 114-116. מקבילה לסיפור מופיעה גם אצל ש' ארנסט, *סופרי ישראל בסנדלים*, תל-אביב 1936,

שרובו ככולו הצגת הדעות והזרמים ברחוב היהודי בתחום המושב בשנות ה-80 וה-90, בוודאי אינו מקרי, וקשור לחוסר יכולתו של מנדלי לשבץ את עצמו במסגרת כלשהי באותן שנים. אולם מנדלי עצמו כבר אינו נמצא בתוך הקטיגוריה הזו. הוא כמיה לחיות "ללא חוכמות", אבל הוא היהודי של "ויתרוצצו", או, כפי שהוא אומר: "אבל מה סופו של זה שכמותי, שמתפתה משכלו ונמשך אחריו לדברי חקירה עמוקה? סופו – צער ויסורים קשים."⁵¹

ד. ביקורתו של מנדלי על חובבי ציון

יותר מטענות עקרוניות נגד הרעיון של חובבי ציון, מפריעים למנדלי פגמים מסוימים במנגנון, שאיתם אין הוא יכול להשלים בשום אופן.

היחס לדת

כמנהל התלמוד תורה באודיסה היה מנדלי מחויב לפחות באופן רשמי לשמר שבת וכשרות.⁵² אך גם ללא חובת התפקיד הקפיד לקיים תורה ומצוות עד סוף ימיו. עם כל פתיחותו להשכלה, לא היה מוכן לשמוע ביקורת חריפה על יסודות האמונה ועל המקרא. מפורסם הסיפור על תגובתו להרצאתו של אחד-העם על משה:⁵³ אחד-העם טען שלא חשוב לנו אם היה משה דמות היסטורית או לא: מה שחשוב הוא התרומה שתרמה דמותו במשך כל שנות ההיסטוריה היהודית. מנדלי כעס מאוד על אחד-העם המעז לפקפק במציאותו של משה, וכאשר שאל אותו דובנוב לסיבת כעסו ענה: "בתורה אמנם כתוב 'ולא ידע איש מקום קבורתו', אבל עכשיו מצאתי את מקום קבורתו. משה נקבר במועדון 'כעסיעדא' על ידי אחד-העם."⁵⁴

בתנועת חיבת ציון מראשיתה נעשה ניסיון למצוא את הגשר הדק שיאפשר ליהודים אדוקים ולמשכילים שלא שמרו תורה ומצוות, לפעול בצוותא למען רעיון יישוב ארץ-ישראל. מהאישים הבולטים בתנועה היו הרב שמואל מוהליבר מחד גיסא ופינסקר ואחד-העם מאידך גיסא. ישיבתם של אדוקים ושאנים אדוקים בכפיפה אחת הביאה למתחים ולמאבקי כוח. בוועידת וילנה ב-1889 היתה יד האדוקים על העליונה, ואילו לוועד האודיסאי שנבחר ב-1890 לא נבחר אפילו רב אחד.⁵⁵

מנדלי שחי באודיסה היה מקורב יותר לאותו חלק בתנועה שהיה רחוק מקיום תורה ומצוות. אך הוא לא יכול השלים עם לאומיות יהודית בלא קיום מצוות הדת. בסיפור "בימי הרעש" הוא משמיע ביקורת על חוסר ההתחשבות בתורה

51. כל כתבי, עמ' תיב.

52. דובנאוו, עמ' 110.

53. תוכן ההרצאה ראה "משה", כל כתבי אחד העם, עמ' שמב-שמז.

54. דובנאוו, עמ' 124.

55. ראה, י' שלמון, "העיונות בין חרדים למשכילים בתנועת חיבת-ציון בשנות ה-80",

לציונות, מאסף ה (תשל"ח), עמ' 43-77.

ומצוות מצד פינסקר וחבריו. כאשר מנדלי וליב המלמד מגיעים לביתו של הקרליני, כדי לקבל ממנו סיוע להגר לקולוניות, הם נדרשים להוריד את כיסו הראש. וכך מתאר מנדלי את הסיטואציה:

כמה קשה היתה לנו הסרת הכובע מעל ראשנו, שהיה מכוסה כל הימים, לרבות הלילות, משעת יציאתנו מבטן לאויר העולם: אבל אנחנו היינו אנוסים על פי הרבור – השמש שעמד בפתח לא התיר לנו את הכובע ואסר לנו גם הירמולקי! ובאותה שעה היינו כעומדים ערומים במרחץ, ועמידתו של רבי ליב המלמד היתה זרה ומשונה כל כך, עד שהפכתי את פני, שלא לראות בשעת קלקלתו.⁵⁶

גם בסיפור "בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה" מביע מנדלי דעה דומה. כאשר אלברט טוען שהוא לאומי למרות שאינו שומר את המצוות, מגיב רבי שמשון:

חדשות אני שומע, לא שערון אבותינו! ואם לאומי פרושו כמו שאדוני אומר, הרי שפיפון אינו עוד "הפיפערנאטער" אלא שכוי פורח על הגג ומטיל ביצה... ווי ווי לבן פיכוש, ששכח גירסא דינקותא!...

– הנח לארזן זה ואל תצערו בדברים – (דברי מנדלי) בקשתי רחמים על הלועז, שעלה למרום ובא לחסות תחת כנפי היהדות אצלנו – אין לך לקבל אלא מה שיתכוון במלה זו, והרי הוא מודה ואומר, שדבק הוא בעמו וחובב אותו.⁵⁷

ואכן, מנדלי מבקר את הזנחת הדת גם בתפיסת הלאומיות של אחד-העם וגם בתפיסת הלאומיות של דובנוב. בשיחה עם קלוזנר הוא מדבר על חשיבות העשייה ושמירת המסורת: האומה אינה מבוססת על מוסר לאומי, כדברי אחד-העם, ולא על לימוד ההיסטוריה, כדעת דובנוב. על פי שיטתם, ב"סדר" לא יאכלו עוד מצות ומרור ויקראו את ההגדה, אלא יאכלו לחם וחמאה ויקראו פרקים מההיסטוריה, וזו טעות גמורה. לדעתו, אוזני המן חשובות מהמגילה. כשאוכלים אוזני המן, אפילו אם לא רוצים לאכול אוכלים גם את המגילה וגם את ההיסטוריה הישראלית.⁵⁸

דברים ברורים על יחסי הגומלין בין דת ללאומיות הוא אומר בהערה לסיפור "אגדת ירא":

ידוע הוא שהקב"ה, אורייתא וישראל חד הוא, וחוט המשולש הזה הוא שנתן עוז ותעצומות לישראל להיות לעם אחד ולהתקיים בגלות, כי כל אחד, רבון העולמים ויוצר הכל, והתורה תורת חיים, הם לאומיות בני ישראל ומעוז חייהם גם אם אינם שרויים על אדמתם ואינם מדברים בלה"ק. והאומרים ננתקה את חוט המשולש הזה ונהיה ככל הגויים, שלאומיותם תלויה בארץ ובלשון וכדומה, רוח השטן דובר בהם, כי אחרי שאין לישראל ואי אפשר להיות להם בגלותם לאומיות כזו של גויי הארץ, שבקרבם הם יושבים, לא תהיה להם תקומה חס ושלום ויהדותם תקבל צורה משונה מאוד – יהדות

56. כל כתבי מנדלי, עמ' תי.

57. שם, עמ' תכב.

58. יוצרים ובונים, עמ' 116-117.

בלא אל, בלא דת ובלא חוקים שהיו נעשים בכל דור ודור בתור היהודים, יהדות, שתהא אך נזכרת בספר דברי הימים. סופם של לאומיים ממין זה, המפרידים בין הדבקים, להתפרד מרוב עמנו, לבנות להם במה לעצמם, כאותם המעטים בעלי "ישראל חדש" שקמו אצלו בימים האחרונים, ולעבור ולהיבטל מן העולם כמותם.⁵⁹

ברור איפוא, כי מנדלי לא האמין בשום צורה של לאומיות יהודית שאינה קשורה במשולש של "ישראל קודשא בריך הוא ואורייתא חד הוא". לדעתו, לאומיות ללא שלושת המרכיבים האלה סופה לעבור ולהיבטל מהעולם.

רעיון "המרכז הרוחני" של אחד-העם⁶⁰ במקומות רבים ביצירתו מבקר מנדלי את התלישות היהודית ואת העיסוק היהודי ב"פרנסות אוויר". הדמויות המרכזיות ביצירותיו החשובות, כגון רבי בנימין זרח אשה בסיפור "מסעות בנימין השלישי", אלתר ופיסקה ב"ספר הקבצנים", ומנדלי עצמו, הן כולן אב-טיפוס של היהודי התלוש, היהודי שאינו יודע מה הוא עתיד לאכול מחר והיכן יהיה מחר. דמויות כאלו מאכלסות את יצירותיו, ולעתים אפילו מתוארות בצבעים חמים, כחלק מהמציאות של הרחוב היהודי באותן שנים. אך בשום אופן אין הוא רואה במצב שבו שרויות דמויות אלו מצב אידיאלי, אלא מצב מקולקל, שצריך לבוא על תיקונו. הוא רואה את תפקידו הספרותי בפעולה למען הטבת מצבם והשכלתם של אותם המונים תלושים. במסגרת זו יש לראות הן את ראשית עבודתו כמשכיל – בהוצאת החוברות על "תולדות הטבע", הסיפור "האבות והבנים" ועוד – והן את החלטתו לעבור לכתיבה ביידיש.

כאמור, מנדלי עבר לכתיבה ביידיש לאחר שנוכח שאינו מגיע לקהל היעד הזקוק לתיקון על ידי כתיבה בעברית. הכתיבה ביידיש היתה בבחינת "עת לעשות לעממי",⁶¹ כדי להגיע לקהל הזקוק להשכלה ואשר אינו מבין עברית. מסיבות אלו ניתן יהיה להבין את התנגדותו לרעיון "המרכז הרוחני" של אחד-העם. דעותיו של אחד-העם מיוצגות בסיפור "בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה" על ידי כ"ץ, אחד האורחים בבית המלון. את דעתו של כ"ץ, הטוען כי "פדות הרוח קודמת לגאולה חומרית", מביא מנדלי כפי שהוא מביא דעות אחרות שרווחו ברחוב היהודי באותו זמן, אך אין הוא מתייחס לתוכן הדברים בצורה ביקורתית.⁶²

בסיפור "בימי הרעש" ניתן לחוש ביחסו של מנדלי לדברי הקרליני, שהם מנוגדים לדעותיו של אחד-העם:

59. פורסם לראשונה: "אגדת וירא", *לוח אחיאסף*, שנה י (תרס"ג), עמ' 149-157. ראה גם כל כתבי מנדלי, עמ' תעד, הערה 21.

60. על מנדלי ואחד העם ראה י"ח רבניצקי, *דון וסופריו*, תל-אביב תרפ"ז (להלן: דון וסופריו), עמ' ק-קו.

61. ראה, "רשימות לתולדותי", כל כתבי מנדלי, עמ' א-1.

62. כל כתבי מנדלי, עמ' תלב.

מתבונן הייתי – אמר הקרליני – מתבונן לעמידתם של ישראל שבגולה וראיתי שאין הצרות מתרגשות ובאות עליהם אלא בשביל שהם לזוועה לכל ממלכות הארץ, כאותן הנשמות דאזלין ערטילאין ותועות בעולם. הלאומיות שלהם אך רוח ולא כשר ועצם, כאומה חיה, שגופה ממלא מקום מיוחד בחלל העולם ואבריה מגינים עליה ועומדים לה בפני הפגעים והפורענויות: ואויה לה לבריה מדולדלת, שאין עזרתה בה בעצמה אלא בידי אחרים: ולפיכך אין תקנה לאחינו, שיהיו מתקיימים בתור עם בעולם, אלא אם כן שתהא הלאומיות הרוחנית מתעצמת אצלם בפועל, בדמות־דיוקנה הראויה, ותהא לה תפיסה במקום, בכל דבר שיש בו ממש.⁶³

על יחסו של מנדל לדעותיו של אחד־העם אפשר ללמוד בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, בעיקר מעדויות אישיות. רבניצקי מספר, שבאחד מביקוריו שפך מנדלי את חמתו על רעיון "המרכז הרוחני" של אחד־העם ועל ראש "משיב הרוח":

רוח, רוח תפסיה להאי גברא! שמיים וארץ ורוח! תמיד כל יום הוא מרבה להפיץ דברים בישראל, את תורת הרוח ואינו חדל להנבא בשער בשם אלוהי הרוחות. רבנו של עולם, החסר רוח הוא עם ישראל? כמדומה שכבר הגיע עם־עולם זה לבחינת מי שאינו גוף ואין לו דמות הגוף. ומה לי עוד? יש ויש רוח בישראל די והותר. ואיש יהודי בזמננו צריך להשתדל להיות קצת אדם בעל גוף, כשר ודם ממש, ולשלוח לפעמים את הרוח "לכל הרוחות".

בפעם אחרת, מספר רבניצקי, אמר מנדלי שהוא מוכן לתלות את אחד־העם על רוב רוחניותו. אבל, הוסיף ואמר "אני התלין הייתי נושא עליו לאחר המעשה מספר תמרורים מבכה את האבדה הגדולה, כי מי יבוא לנו תמורתו?"⁶⁴ קלוזנר מספר שבשנת תרס"ט ביקר פעם את מנדלי, בשעה שזוה קיבל גלויה מרבניצקי וביאליק, ששהו באותה שעה בארץ־ישראל. על הגלויה מצוירים היו תימנים לבושי סחבות ולמטה היה כתוב (לפי זיכרונו של קלוזנר) "עוד פרק בספר הקבצנים". מנדלי התמלא כעס ואמר:

זה מה שהם שולחים לי מארץ־ישראל? וכי חסר קבצנים אני בגלות? אני מתאר קבצנים וקבצנות משום שמאסתי בתרמיל היהודי ובקבצנות. לבי דוה שאני כותב על קבצנים. בארץ־ישראל אני רוצה לראות אנשים יותר גשמיים מחוברים לקרקע ולא תלושים.⁶⁵

ואכן בוויכוח "ציונות מדינית או ציונות רוחנית" קרוב מנדלי יותר לדעותיהם של הרצל ונורדאו. הוא סבר שעם ישראל צריך גשמיות – קרקע תחת רגליו – כלומר, זכויות מדיניות. ועל קרקע זו חיים כלכליים ומדיניים, ואז ארבעים אלף כוחות סוס לא יצליחו לנתק את עם ישראל מעל תורתו ומוסרו וספרותו העתיקה.⁶⁶

63. שם, עמ' תטז.

64. דור וסופריו, עמ' קג-קד.

65. יוצרים ובונים, עמ' 115-116.

66. שם עמ' 116.

לכאורה קיימת שניות בין התנגדותו החריפה של מגדלי ל"מרכז הרוחני" של אחר-העם לבין עשייתו המשכילית, שגם היא בתחום חיי הרוח. נראה כי מגדלי טוען, שצריך לפעול למען ערכי השכלה כלליים, שיעמידו את היהודים כשווים בין אנשי האינטליגנציה ומעמד הפועלים בחברה הסובבת אותן, ולרוח היהודית המבוססת דיה אין צורך להקים מרכזים חדשים באופן מיד.

אך גם מגדלי נהנה לפעמים לחלום על אותו "מרכז רוחני", והוא מצייר אותו בצבעים ריאליים. המרכז הרוחני בדמיונו הינו מושבה נאה בארץ-ישראל, שבה יתיישבו סופרי ישראל ושומרי הרוח הישראלי, ובה תקום אקדמיה לחקר הלשון העברית והאוניברסיטה העממית, ושם יופיע *השלח*. זהו "המרכז הרוחני" שממנו תצא תורה לעם ישראל.⁶⁷

רעיון יישוב ארץ-ישראל בין מציאות לדמיון כסיפור האוטוביוגרפי "בימים ההם" מתאר מגדלי את יחסו לארץ-ישראל בילדותו.⁶⁸ את דמותו של הילד מייצג שלמה'לי. ארץ-ישראל מצטיירת לשלמה'לי כפי שהיא מתוארת במקורות היהודיים ובספרות האגדה: מטעי כרמים ותמרים, ושור-הבר הרובץ על אלף הרים, וראם הגדול כהר תבור שלא הכניסו אותו לתיבה בשעת המבול אלא את חותמו:

שלמה'לי הורתו ולדתו כאן וחי שם [...] זמנו זמן עבר ועולמו עולם שכבר היה, כאן הוא גר ותושב הוא שם. הוא בא לבית יולדיו רק לשעה קלה כאורח לאכסניה שלו, אוכל ולן בו הלילה, ולמחר הוא משכים והולך שוב לשם [...] דרך חייו הוא כדרך חייהם של אלפי שלמה'לים אחרים רק זכר לחיים כאבות, כך חיו האבות בזמנם, כך היו עושים לקיים מה שנאמר ואפילו מה שלא נאמר, וכך וכך היו נוהגים בימים ההם.⁶⁹

בהמשך הסיפור עוזב מגדלי את המסגרת הסיפורית ודן ביחס החדש של הציונים לארץ-ישראל:

אבל לעשות דרך החיים קבע, שלא יהיו כל המעשים אלא משום זכר לראשונים: לעמוד באמצע היסטוריה ולא להלון הלאה הליכה ישרה אלא כגלגל החוזר במקום אחד – חייהם של אלה אינם חיים אלא חלום... לפיכך אין לתמוה כלל אם בחיים מטורפים הללו, שאינם אלא חלום, נראים דברי הבאי והבלים, הפורחים באויר, ואם בחיים אלו כביכול יש מקום וזכר נרחב למוזיקין ולמיני בריות משונים ולבהמות בצורת אדם, וכיוצא במיני פראים אלו, שמקבלים על דעת לא צלולה ומיושבת, כאילו ממש יש בהם.⁷⁰

ארץ-ישראל נתפסת אצל מגדלי, כמו אצל משכילים יהודיים אחרים באמצע המאה ה-19, כדבר השייך לנכסי צאן הברזל של המסורת היהודית, ולא

67. שם, שם.

68. הסיפור פורסם לראשונה בידיש תחת השם "שלמה ר' חיימים" בתוך *דער ייד*, 1899. פרקים א-ו של הנוסח העברי תחת השם "בימים ההם" פורסמו ב*הזמן*, תרס"ג.

69. כל כתבי מגדלי, עמ' רעב.

70. שם, שם.

למציאות החיים ממש.⁷¹ דעה דומה כלפי ארץ-ישראל הוא משמיע גם בסיפור "מסעות בנימין השלישי",⁷² שפורסם ב-1878. הוא מתאר את השיחה המגוחכת בין הנוסעים המפורסמים סנדריל ובנימין והגוי שהם פוגשים בדרך:

– צפרא טבא! אמור נא, בר-נש, איזה הדרך לארץ-ישראל?
– מה? – נענה הכפרי, משתומם ומעמיד עליו את עיניו – איזה סרול? לא ראיתי סרול...

– לארררץ ישראל איזה דרך? – פתח סנדריל את פיו והתני בארץ-ישראל.
– לשדים אתם, יהודאים! מה אתם דוברים ומועזעים את מוחי? דרך זו עולה שכרונה והם עלעססאל, עלעססאל! – התעלל בהם הכפרי, רוקק בפניהם ונוסע לדרכו.⁷³
אף מקטע זה עולה התפיסה הבלתי מציאותית של ארץ-ישראל שהיתה למשכילים היהודיים לפני שנות ה-80. תרגומו לעברית של מנדלי לסיפור "מסעות בנימין השלישי" הופיע כתוספת למאסף הספרותי *הפרדס* (כרך ג, תרנ"ז), מאסף בעריכתו של רבניצקי, שהיה מקורב לדעות חובבי ציון. למרות דברי ההתרסה הללו כלפי ארץ-ישראל, סביר להניח שחובבי ציון לא ראו את הסיפור כנוגד לדעותיהם, משום שעיקר עיסוקו הוא בתלישות ובעליבות היהודית, תופעות שגם ה"חובבים" יצאו נגדם.⁷⁴

הפרדס פרסם מנדלי גם את הסיפור "בימי הרעש", שבו תיאר באירוניה את ההתלהבות הבלתי מציאותית ששטפה את חובבי ציון בעניין השיבה לארץ-ישראל. וכך הוא מתאר את הרעיון להגר לקולוניות:

לפיכך השמועה ברבר הקולוניות נכנסה עמוק אל לבי, והדרשות המשונות, שדרשו האברכים מקבציאל באותו הענין בהשאלת פסוקים ודברי נחמה מן התורה והנביאים, הלהיבו את רוחי ונשאוני למרחקים – לארץ זית שמן ודבש והחרובים מאכל העוים שמה. הלא זה דרך בני אדם מעולם, שבעת צרה הם מרמים להם רוח והצלה על פי נסים ונפלאות.⁷⁵

במהלך כל הסיפור מתואר המרחק שבין המציאות לדמיון אצל כל אלה הבוחשים בקדרת העסקנות לטובת חובבי ציון, להוציא את הקרליני, המתואר בצורה חיובית. מנדלי וליב המלמד הולכים להיפגש עם עסקן מפורסם של ה"חובבים", שעליו שמעו עוד בכיתם. והנה, עסקן זה מתואר כ"אברך חלש בן עשרים שנה ומעלה, דק-הבשר וגבה-הקומה, זקנו אינו מגודל ושערותיו מועטות ופניו חולנים, כפני זה שנפטר מקרוב ויצא בשלם מכלל הקרואים לעבודת הצבא."⁷⁶ ואותו אברך חולני מקבל את מנדלי לייב, שני זקנים מדובלים, בדרשה מליצית בנוסח זה:

71. ראה קלוזנר, כרך ו, עמ' 415.

72. מהדורה ראשונה, וילנה 1878.

73. כל כתבי מנדלי, עמ' סו.

74. ראה: י' פרישמן, "מנדלי מוכר ספרים", בראש מהד' כל כתבי, עמ' 23.

75. כל כתבי מנדלי, עמ' תו.

76. שם, עמ' תח.

הארץ היא, החרבה והשוממה, כאשה אלמנה, זה כמה שנים, יושבת וממתנת לבניה שבגולה, והיא תתן עתה קולה ותקרא לכם אליה. אשריכם, שאתם עולים ושבים לה ברוחכם הטובה. יהודים שכמותכם, להם נאה ליטול שם גיבורי הדור, גיבורים – שבידם לפעול ולעשות גדולות לכבוד עמנו בית ישראל!⁷⁷

במשרדו המעופש של אותו עסקן יושבת חבורת אברכים המדברת גבוהה גבוהה ומנבאת עתידות: "עוד מעט תושע יהודה וישראל ישכון לבטח ככתחילה, קרבו הימים וישבו היהודים איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, בעזרת השם."⁷⁸ באותו עניין מספר מנדלי כפי הנראה עדות מהפגישות של אגודת חובבי ציון באודיסה:

בזמן ההוא היינו מסובין לפרקים בבית ועד של אותה החבורה, והיינו מספרים בעשיית גנות ופרדסים ונטיעת גפנים ומוציאים אותם במספר למיניהם, וכל אחד היה הולך לשיטתו ובא בחשבונו, ולא למראה עיניו היה שופט, עיניו לא ראו גפן מימיו, אלא בסברת שכלו החרף ובכינה יתירה שניתנה לאדם מישראל לדרוש במופלא ממנו, להוציא דבר מתוך רבו, שנבאר לו בדמיונו, ולעייל פלא בקופא דמחטא. ואניתנא דמסייע לכולם במשניות של סדר זרעים ושיטת הערוגה, שהייתי זוכרן מימי הילדות. ובאותה שעה ראיתי בחוש דליכא מידי בענין עבודת-הארמה דלא רמיזי באוריתא.⁷⁹

מנדלי יוצא אף נגד המחשבות על הכספים הרבים העתידיים להיאסף למען יישוב ארץ-ישראל:

הפליאו עצות איך לאסוף כסף, זה בכה וזה בכה, בקשו חשבונות רבים ומצאו להם הון רב, תלי-תלים של זהב, ועצותיהם ופרשת הכסף שאמרו, הלא הן יצאו אחר כך מכלל דברים שבעל-פה לדברים שבכתב – המה המאמרים הנפלאים, הידועים לכל הקוראים בספרי-העתים בימים ההם, ואין צורך לפורטן כאן.⁸⁰

אך מנדלי גם הוא אהב לעתים להשתעשע בדמיונות. כאשר דיברו על המושבות בארץ-ישראל היה חולם שיש לו באחת מהן בית עם גן ירק, והוא יוצא מוקדם בבוקר ללקט מלפפונים, ובבית יש גם אפרוחי עופות שהוא מספק להם מזון כמו ידיו.⁸¹ הוא הפליג על כנפי הדמיון ולא התכוון לממש מחשבות אלו הלכה למעשה: הוא אפילו העדיף להמשיך לחיות באותה מציאות דמיונית של ארץ-ישראל שאותה הוא הכיר מימי ילדותו. כאשר נשאל על ידי רבניצקי, מדוע לא ייסע לבקר בארץ-ישראל ענה לו:

77. שם, שם.

78. שם, שם.

79. שם, עמ' תיג.

80. שם, עמ' תח. כדי לאסוף כספים למען חובבי ציון הועלו רעיונות שונים, כמו מכירת אתרוגים מארץ-ישראל, מכירת פירות ט"ו בשבט מארץ-ישראל, כרטיסי הגרלה, קערות לאיסוף כסף בערב יום כיפור ועוד. ראה: "קלויזנר, *כהתעורר עם*, ירושלים תשכ"ב, עמ' 398-402.81. "פיכמן, *סופרים בחייהם*, תל-אביב תש"ב, עמ' 16.

חוששני מאוד, שמא תבוא המציאות הגסה ותטפח על פניו של הדמיון, החי והקים בקרבי כל ימי חייו. הנה, למשל, הירדן. מה דמות ערכתי לו בדמיוני כל הימים? זה הירדן כים גדול ורחב-ידיים בעיני רוחי: "הירדן מלא על גדותיו", "גאון הירדן" – מי ידמה לו ומי ישווה לו? ואני אבוא לשם ועיני תראינה את כל "גאון הירדן" במלוא בתואר נחל קטן ודל – וכל עושר חזיוני יתנדף לו כעשן והיה כלא היה... וככן הניחו לי, בבקשה מכם, להיות יושב בית ונהנה מרחוק מזיו התמונה הדמיונית.⁸²

יחסו של מנדלי לרעיון השיבה לארץ-ישראל, לפני שנות ה-80, נובע מעמדת המשכילים היהודיים המסורתית ביחס לארץ. אולם לאחר מכן סבר, שזהו רעיון טוב ליחידים, לאותם צעירים שיש בכוחם לשאת את טורח העבודה בארץ-ישראל, אך בהחלט איננו פיתרון מירי להמוני העם היושבים בתחום המושב. הרעיון לישוב מחדש את ההמונים היהודים בארץ אחרת נתפס אצל מנדלי כרעיון דמיוני – לאחר שהסירו ממנו את המליצות מספרי הקודש, ואת ההתלהבות חסרת הבסיס של העסקנים העוסקים במלאכה.

ה. היחס לעברית כשפת דיבור

מנדלי יוצא נגד המגמה שהסתמנה אצל ה"חובבים" לעבור לדיבור בעברית. הוא ממשיך את הגישה המשכילית, שעברית היא שפת כתיבה לאינטליגנציה היהודית, ואינה שפת דיבור. לדעתו צריך לדבר בשפה שהדיבור קולח בה, ולא כפי שהוא מתאר את רבי ליב, ה"מפּטפּט ומלהג בלשון זרה, שאינה לא לשון הקודש ולא אשדודית, והדיבור קשה לו ואינו שגור בפיו, עד שנחנק מכל מלה שהיתה כעצם בגרונו ואני עומד ומוציאה מתוך פיו.⁸³ לדעתו העברית אינה מתאימה כלשון דיבור בחיי היום-יום, משום שהיא מורכבת משפה מליצית שבאה מעולם התפילה, הפיוט והלימוד.

בסיפור "בימי הרעש" מספר רב ליב למנדלי, כיצד נפגש בקבוצה של "חובבים", ה"מתעמלים ואונסים" את עצמם לדבר עברית:

מתחילה הייתי אני עומד לי מרחוק, נרעש ונפחד ושותק. אבל מיד ראיתי שאני טפש, ומה לי להתביש לפניהם. אדרבה, בפצותי שיח להשחיל יראו, שלאו קטלי קניא אני, ומה שבקטני אין להם לאחרים במוחם. הציקתני רוח בטני, לא הייתי אני עוד יכול להתאפק ואמרתי אפיח לו, וכך הוה. זכות המלמדות עמדה לי ופצתתי שפתי בדבור רחב, ולחשי זכ כמנטוף ומשחיל מן הפיוטים והיוצרות, שאני זוכרם בעל-פה, ודובב בקול, עד שכל מנעימי-מלל באמת שם השתוממו על מענה לשון ובטווי כצוף נחיל, ושמחו עלי ממש כמוצא שלל רב.⁸⁴

82. דור וסופריו, עמ' קט.

83. כל כתבי מנדלי, עמ' תטו.

84. שם, עמ' תיח.

על יחסו של מנדלי לעברית כשפת דיבור אפשר ללמוד גם מעדויות מכריו. דובנוב מספר, שבתחילת שנות ה-90 היתה שפת הדיבור שלו עם מנדלי רוסית, כי מנדלי סבר שהאינטליגנציה היהודית צריכה לדבר בינה לבין עצמה בשפת המדינה. לגבי הדיבור בעברית כותב דובנוב:

וועגן רעדן העברעיש האט קיינער אין אונדזער קרייז דאן נישט געדאכט, און מענדעלע האט נאך שפעטער חוזק געמאכט פון די שפה-ברורה ניקעס, וואס האבן אין זייערע קרייזלעך גערעדט א געבראכענעם לשון קודש.⁸⁵

[תרגום: אף אחד מהחוג שלנו או לא חשב לדבר עברית, ויותר מאוחר מנדלי לעג לחברי החברה "שפה ברורה", שדיברו בחוג שלהם לשון קודש משובשת.]

מנדלי סלד גם מן הקנאות לעברית שרווחה בין החובבים:

בני! תקרא אלי השפה העברית, אמנו הזקנה, השוכבת על ערש דוי שם בעליה והודה נהפך עליה למשחית. עתה בני שמע בקולי וקום ברח לך אל היהודית אחותי וארגנה וישבתה עמה ימים אחדים עד אשר תשוב חמת אחיך.⁸⁶

העלאת העברית לגולת הכותרת של הציונות ושלילת היידיש ושפת המדינה אצל "החובבים" והציונים, היו בוודאי בין הגורמים שהשפיעו על יחסו של מנדלי לתנועה הציונית. הוא היה מוכן לעזוב את הכתיבה בעברית ולעבור ליידיש בגלל החשיבות שייחס לכתיבה לעם בשפת העם. כתיבה בלעדית בשפה שאינה מובנת להמוני העם ואינה שגורה על פיהם בוודאי לא היתה לרוחו. למרות שמנדלי הוקיר והעריך את השפה העברית, אי אפשר לטעון שטרם לתרגם בעצמו חלק מיצירותיו מיידיש לעברית, משום שהאמין שהעברית עתידה להיות שפת הקריאה הנפוצה יותר. הוא טרח כל חייו לשכלל את יצירותיו. תקופות ארוכות בחייו, כמעט שלא כתב דבר. בתקופות אלו עסק בשכלול ועיבוד יצירותיו הקיימות, אם בגלל אי-יכולתו לכתוב משהו חדש, ואם בגלל השוני בין כמות הפרסום שהיו ליצירות בעברית וביידיש.

ו. סיכום

מנדלי היה כבר כמעט בן 60 כאשר החלו להופיע ברחוב היהודי הרעיונות של חיבת ציון. עולמו הרוחני היה כבר מעוצב, ולא חלו בו שינויים משמעותיים, לא בשנות ה-80 ולא מאוחר יותר, עד סוף ימיו. בתקופה הסוערת של חיבת ציון הושפע מנדלי אך במעט מדעות חבריו, שנרתמו לטובת הרעיון הציוני. לפעמים היה מקורב לדעה אחת ולפעמים לדעה אחרת, אך בדרך כלל נשאר נאמן לרעיונות ההשכלה, שבהם תמך בתחילת ימיו. הוא המשיך ליהנות ממעמד ה"סבא", שעולים אליו לרגל לשמוע חידוד לשוני או דבר חוכמה כלשהו, ונראה שהכול התייחסו בחיוב ובסלחנות לעובדה, שבעצם לא היה שייך לשום זרם פוליטי. ואכן, מנדלי עצמו נהג מנהג של "סבא" שיש לו נכדים רבים. כאשר התבקש ב-1907 לכתוב למען עיתון בעל נטייה בונדיסטית, אמר:

85. דובנאוו, עמ' 44. ראה גם יוצרים ובונים, עמ' 110-111.

86. ראה אליך שר האלף.

קינדערלעך, איך האב אייך אלעמען ליב. איך האב א סך דורכגעטראכט און פיל געדאנקען האבן אין מיר געלעבט פריער, ווי זיי זיינען אין די שפעטערדיקע יארן ארויסגעזאגט געווארן פון אנדערע. ציוניסטן, בונדיסטן זיי זיינען אלע מיינע אייניקלעך.⁸⁷

[ילדים, אני אוהב את כולכם, אני שקלתי הרבה, ורעיונות רבים, שנאמרו בשנים יותר מאוחרות על ידי אחרים, חיו אצלי בעבר. ציונים, בונדים, הם כולם נכדי.]

מנדלי אומנם אמר לעורך העיתון, שהאידיאה של ה"בונד" יותר קרובה אל לבו, כי הוא מעריץ את מסירות הנפש של הפועל היהודי, אך הוא מעולם לא היה בונדיסט. הוא אף לא היה חבר באחת המסגרות של התנועה הציונית, אך בהחלט ניתן לדבר על תרומה עקיפה שלו לציונים. הוא היה חלוץ במעבר לכתיבה בידיש למען ההמונים היהודים. בשפה זו חיבר ביקורות חריפות למדי על מצב היהודים בגולה. ביצירתו עד שנות ה-80 ואחריהן לחם למען צדק חברתי בשביל החברה היהודית ובתוך החברה היהודית, ותיאר את מצבו הירוד והמושפל של היהודי. ליצירה זו, שהיתה נפוצה בקרב המוני היהודים, בוודאי היתה השפעה על פרץ הרגשות הלאומיים בשנות ה-80 וייסוד האגודות הראשונות של חיבת ציון.

מנדלי ביצירתו שלל את הגלותיות, אך לא שלל את הגולה. לפחות בשלב של שלילת הגלותיות והצורך בבניית טיפוס יהודי שונה, קרובות דעותיו לדעות הציוניות. תרומה ישירה לעניין הציוני היתה התרגום-עיבוד של *אוטואמנציפציה* לידיש, שתפוצתו הגדולה בוודאי מצאה הד בציבור היהודי. מנדלי עסק באותן בעיות שהעסיקו את הציונים, אולם מצא להן פיתרונות אחרים.

87. א' שמידט, "מענדלע זיין זון און זיין אייניקל", *נייע פאלקס-צייטונג*, 24.1.36. ברוח זו גם אפשר לראות את השתתפותו של מנדלי בערב שאורגן לכבודו ב-1906 בלוח על ידי ארגון הסטודנטים הציונים בעיר, ראה א' צנציפר, *פעמי גאולה – ספר הציונות הרוסית*, תל-אביב תשי"ב, עמ' 197.